

de virkelige dyrkningsforhold, eller om der er 80 eller 100 år mellem tiendeafgifternes fastsættelse og afgifternes anvendelse sammen med nogle helt »nye« udsædsangivelser. For en ting står helt klart, at selv om bønderne havde givet de samme afgifter gennem 100 år, så ville de kun have fortsat med at give dem, hvis det fortsat var en fordel for dem. Dette fremgår da også klart af Karl-Erik Frandsens oplysninger fra Brendstrup sogn, hvor forskellen mellem tiendeafgiften og den reelle tiende er på ikke mindre end 42%!

Som det gerne skulle være fremgået af det ovenstående, mener jeg ikke som Ejvind Slottved, at der forestår et stort arbejde før man kan anvende tiendeafgifterne til foldtalsberegninger, men det er klart at man må vide, hvad både tiendeafgifterne og udsæden står for. Man skal således f.eks. sikre sig imod, at kvægtienden også skulle være indeholdt i kirke- eller kongetienden. Men dette kan kontrolleres ved hjælp af lensregnskaberne, hvoraf det fremgår, at kvægtienden oftest konverteredes til penge, lam og grise og således ikke medregnes i kongetienden. Men når disse faktorer er tilstrækkeligt kontrollerede, kan metoden anvendes umiddelbart, men jeg erkender, at resultatet bliver en ret upræcis størrelse: et minimumsgennemsnitsfoldsudbytte. Denne størrelse kan hverken sige noget om de enkelte kornsorters udbytte i gennemsnit eller om det reelle udbytte hver enkelt år, men den kan give et billede af det generelle produktivetsniveau på bøndergårdene.

Når denne metode kun kan give et minimumsgennemsnit, er det så meget mere glædeligt, at Karl-Erik Frandsen som den første er fremkommet med reelle høsttal fra bøndergårde, og skønt tallene kun er fra et enkelt høstår, som muligvis har været særligt gunstigt, så synes der alligevel at tegne sig et nyt billede af danske bønders produktivitet i det 17. århundrede – et bil-

lede som er mere realistisk, end det der tegner sig ved foldudbytter på 2–3 fold i gennemsnit.

Thorkild Kjærgaard:

Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng. I anledning af en bog om hoveriet på Egeskov¹

Hoveriet må utvivlsomt regnes for et af de vigtigste emner inden for ældre dansk landbohistorie. Fra at være en relativ beskeden ydelse tog det i løbet af 1600-tallet til, og var i sidste halvdel af 1700-tallet blevet den af forpligtelserne over for herregården, der hvilede tungest på bondebrugget. I overensstemmelse hermed blev hoveriet et af de områder, der i landboreformperioden voldte statsmagten de største kvaler. Mens det ret hurtigt viste sig muligt at trænge igennem med indgreb på centrale felter som udskiftning, stavnsbånd og fæsteforhold, så løb forsøgene på at regulere hoveriet gang på gang ind i et vildnis af vanskeligheder. Resultatet var, at der fra regeringens side praktisk taget intet blev opnået i denne sag før i løbet af 1790erne, selv om den siden 1760ernes slutning, og ikke mindst i Struensee-tiden, stod i centrum for reformbestrebelse.

Set fra historikerens synspunkt er hoveriet imidlertid også et af landbohistoriens mest genstridige emner. Mens landgilden altid var en nøje fastsat ydelse, der har efterladt sig tydelige spor i godsarkiverne, så var hoveriet helt frem til 1790erne en ubestemt ydelse. Indtil da blev det på de fleste godser krævet efter behov, og med enkelte undtagelser uden at der blev ført regnskab over hoveriarbejdets omfang. Først i 1790erne blev dets størrelse efterhånden fastlagt på alle landets godser i hoveriforeninger mellem bønder og proprietærer. På samme tidspunkt blev det også almindeligt at føre regnskab over det forrettede hoveri (påbudt ved forordning af 6.12.1799).

1. Lotte Jansen, *Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. årh.* = *Historiske studier fra Fyn*, 1. Udgiven af Historisk Samfund for Fyns stift. Odense, 1977. 90 s., kr. 20 + moms.

Situationen er derfor den, at der findes udmærkede, omend ikke fuldstændigt bevarede kilder til belysning af hoveriet fra tiden omkring 1800 og indtil dets gradvise forsvinden nogle årtier senere.² Kildestof, der kan belyse, hvad der skete under den lange, forudgående optrappingsperiode, ligger det derimod tungt med. Hvornår, hvordan og hvorfor blev hoveriet den dominerende afgift til godsejeren, og hvorledes påvirkede det den danske bonde, at han blev *hoveribonde*. På disse og andre spørgsmål kan svarene kun møjsommeligt stykkes sammen af oplysninger fra centrale og lokale arkiver.³ Det er et besværligt og utaknemmeligt arbejde, hvis resultater næppe nogensinde kan blive så præcise, som man kunne ønske, og hvor man ofte må slå sig til tåls med indirekte oplysninger eller konstatere, at kilderne er tavse.

I betragtning af kildesituationen som helhed er det ikke mærkeligt, at hovedparten af den eksisterende litteratur om hoveriet nøjes med at behandle korte episoder af dets historie, oftest kun for et enkelt gods, hvorfra der er bevaret en stump kildemateriale. Studier, som behandler hoveriet under en sammenlignende synsvinkel, enten på tværs (alle eller flere godser på samme tid) eller på langs (et eller flere godser over længere tid), har hidtil manglet. Lotte Jansens hoverihistorie for Egeskov(gård) fra midten af 1600-tallet til den endelige afløsning af hoveriet mere end 200 år senere er derfor yderst velkommen. Forfatteren, som er arkivar ved Landsarkivet i Odense, har meget rimeligt udtaget et af de fynske godser til sin undersøgelse. Valget af Egeskov er ikke nærmere motiveret, men hænger sikkert sammen med, at en af de sjældne hoveriprotokoller fra den korte tid, hvor Struensee-regeringens hoveriforordning var i kraft (1771–73), er

bevaret for dette gods. Det er derfor muligt at gøre nøje rede for Egeskovs hoveri på et tidspunkt, hvor forholdene på de fleste andre danske godser ligger hen i halv-mørke. Om Egeskov er et repræsentativt eksempel på de mange store og veldrevne fynske godskomplekser må foreløbig stå hen som et åbent spørgsmål.

Der vil på de følgende sider blive givet først en sammenfatning af Lotte Jansens resultater. Denne er blevet forholdsvis fyldig, fordi det skønnes ønskeligt at trække hovedlinierne skarpere op, end forfatteren selv gør det. Desuden er der enkelte steder tilføjet supplerende bemærkninger. Dernæst følger en kritik af nogle enkeltpunkter i Lotte Jansens fremstilling. I tilslutning hertil gøres et kort forsøg på at placere hoveriet i en gods- og samfundsøkonomisk sammenhæng, og at skitsere det øgede hoveris betydning for gårdmændenes sociale og økonomiske stilling i tiden op til ca. 1800.

I.

Lotte Jansen lægger især vægt på at besvare spørgsmålet om hoveriets kvantitative udvikling. Ved hjælp af jordebøger og fæsteprotokoller, men ikke mindst på grundlag af nogle fyldige retsakter fra slutningen af 1740erne gives først et nogenlunde tydeligt omrids af den gradvise udvidelse af hoveriet, der fandt sted i perioden ca. 1650 – ca. 1740. Det skete ved at øge de hoverigørende bønders antal og ved at trække mere på den enkelte bonde. I 1656 var formentlig halvdelen af godsets bønder hoveripligtige, mens de resterende betalte en afløsningssum (erridspenge); 100 år senere var omkring 4/5 af godsets da knap 75 gårdmænd hoverigørende (ss. 6, 13, 17). Antallet af arbejdsdage pr. fuld hovgård kendes først med bestemthed

2. Dette materiale er hidtil kun udnyttet i begrænset omfang. Af mere omfattende arbejder foreligger så vidt vides kun Jørgen Land Hansen, *En kritisk undersøgelse af Rentekammerets statistik over gårdmandshoveriet 1837–1850 med særlig henblik på hoveriforholdene i Præstø Amt*. 1973 (upubliceret speciale, Kbh. Univ.).

3. Fridlev Skrubbeltrang, »Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie«, *Fortid og Nutid*, XIV. 1941–42, 1–28, giver en oversigt over de vigtigste kilder i Rigsarkivet til belysning af hoveriet ca. 1770 – ca. 1800. Der savnes en tilsvarende oversigt over, hvilke muligheder der rummes i de lokale arkiver, især gods- og amtmandsarkiverne.

fra 1771–73 (jf. ndf.). En løselig idé om hoveriets omfang i 1600-tallet giver det dog, at hver hovgård i 1688 kan anslås at have haft $2\frac{3}{8}$ tdr. land at drive og 5 læs hø at bjerge, hvortil kom det såkaldte småhoveri i form af kørsler, sætning og vedligeholdelse af gærder, brændehugst m.m. Til sammenligning kan nævnes, at kravene i 1770 var vokset til $3\frac{3}{8}$ tdr. land og 12 læs hø, hvortil fremdeles kom småhoveriet (s. 62). Der bør dog ikke drages alt for håndfaste konklusioner på dette grundlag; dels er tallene omtrentlige, og indbefatter ikke småhoveriet, dels betød mere intensive dyrkningsmetoder og nye afgrøder, at arbejdskraftbehovet pr. arealenhed utvivlsomt var stigende i 1700-tallet, uden at denne faktors betydning kan præciseres nøjere.

Fra omkring 1770 foreligger et såkaldt generalhoverireglement for Egeskov, udarbejdet i hht. forordningen om hoveriets bestemmelse i Danmark af 6.5.1769.⁴ Generalhoverireglementerne skulle udfærdiges af godsejerne til bøndernes og myndighedernes underretning, og skulle indeholde oplysninger om, hvad proprietærene ønskede at forlange i hoveri af hver enkelt bonde. Der blev altså ikke spurgt om, hvad der rent faktisk blev forrettet, men om hvad godsejerne ønskede at reservere sig. Selv om proprietærene samtidig blev formanet til at vise mådehold, må det antages, at de ikke holdt sig tilbage, da de opstillede deres krav. Egeskovs forlangende om mindst 52 spanddage og 156 gangdage årlig for en fuld hovgård har derfor især interesse som et udtryk for godsledelsens forestilling om det maksimale fremtidige behov. Omsat i arbejdsår à ca. 300 dage for én person blev der altså krævet godt og vel $2\frac{1}{3}$ arbejdsår pr. gård + redskaber og heste.

Selv om regeringen for så vidt havde fået de svar, som den kunne forvente, var den

blevet skuffet over de »ubillige og uproportionerede« hoverikrav, som godsejerne havde gjort påstand om i generalhoverireglementerne. Således hed det i hvert fald i indledningen til forordningen af 20.2.1771, hvormed den søgte at ordne hoveriet én gang for alle ved at forlange det forrettet efter faste skalaer. Den ny forordning betød en væsentlig reduktion af hoverirammen for de fleste godser. Således også for Egeskov, som nu kun kunne disponere over ca. $2\frac{1}{3}$ af, hvad der var blevet forlangt i generalhoverireglementet. Men forordningen blev respekteret, som det i detaljer kan følges i den foran nævnte hoveriprotokol for perioden maj 1771 – august 1773. Det fremgår af Lotte Jansens undersøgelse, at forordningen ikke skabte nævneværdige problemer på Egeskov.⁵

Lotte Jansen kommer ikke nærmere ind på baggrunden for den lange politiske strid om 1771-forordningen. Der kan dog være grund til at bemærke, at hendes resultater bestyrker opfattelsen af, at den udbredte godsejermodstand mod forordningen kun i mindre grad bundede i, at den ikke indrømmede proprietærene tilstrækkelig arbejdskraft. Hovedanken var snarere en dyb uvilje mod forordningens mange detaljerede bestemmelser, der opfattedes som regeringskontorernes bureaukratiske og uforstandige indblanding i godsdriften. Forordningen var besværlig at administrere, hvortil kom, at den p.g.r. af de mange indviklede bestemmelser om læssenes størrelse m.m. gav anledning til talløse småsager, der forsinkede hoveriarbejdet. Det var man ikke indstillet på at acceptere, og Guldberg-regeringen har sikkert ikke forfejlet sit mål, da den i august 1773 fandt tiden inde til at styrke sin position i godsejerkredse ved at ophæve den forrige regerings bestemmelser om hoveriet. Til erstatning blev udstedt en forordning, som frigav avlingshoveriet og blot forlangte småhoveriet bestemt. Dette

4. Om generalhoverireglementerne, se sst., ss. 4–9.

5. Det samme mønster genfindes på Løvenborg, hvorfra en tilsvarende hoveriprotokol er bevaret. Se Birgit Løgstrup, »Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72«, *Bol og by*, 8. 1974, 22–57.

sidste synes dog ikke at have haft stor praktisk betydning, og reelt udviklede hoveriet sig frit i de kommende år.

På Egeskov varede dette til oktober 1791, hvor en opfordring fra regeringen (plakat af 24.6.1791) om inden 3 måneder at indgå frivillige hoveriforeninger med bønderne blev fulgt. Niveauet for en hel gårds hoveri blev sat til 65 spanddage og godt 190 gangdage årligt, hvad der svarede til 5/6 arbejdsår for én person + redskaber og heste. Den åbenlyse niveauforskydning i hoveriet, der fandt sted i det korte åremål mellem 1770 og 1791, er Lotte Jansen ikke inde på. Det er dog ellers ganske bemærkelsesværdigt, at de krav, som blev tilkendegivet i generalhoverireglementet fra 1770, og som uden tvivl angav godsledelsens daværende forventninger om fremtidige maksimalbehov, lå væsentlig under den frivillige aftale mellem gods og bønder fra 1791. Sammenligner man 1791-foreningens rammer med hoveriforbruget under 1771-forordningen, er forskellen ikke mindre slående. Det synes rimeligt at regne med ca. en fordobling af hoveriet på Egeskov mellem 1770 og 1791.⁶ Ikke desto mindre følte godsledelsen i de kommende år, at den ved for hastigt at indgå en hoveriforening havde givet bønderne for store indrømmelser. I hvert fald forsøgte Egeskov gentagne gange at lægge pres på såvel bønderne som Rentekammeret for at få tilladelse til at kræve mere hoveri end foreningen hjemlede. Nu og da har man sikkert skelet misundeligt til de godser i omegnen, hvor man ikke havde taget så tungt på regeringens opfordring fra sommeren 1791 om at indgå hoveriforeninger inden 3 måneder. På dem undgik man ved at trække sagerne i langdrag at komme til at give bønderne for store indrømmelser.⁷ Og regeringens trusler om at nedsætte hoverikommissi-

oner ved fristens udløb blev først gennemført i 1795.

Som det vil ses, havde man på Egeskov i 1770 taget galt bestik af, hvilke muligheder der var for at udvide hoveriydelsen. Men det havde Egeskov ikke været alene om, og nogle steder havde det været med alvorlige økonomiske konsekvenser til følge. Der tænkes her på de godser, hvor man i 1760erne og 1770erne havde afløst hoveriet med faste årlige ydelser. Et af de kendteste eksempler er Bernstorff gods, hvor bønderne i 1764 blev gjort til arvefæstere og fik hoveriet afløst med en årlig ydelse på 2½ rd. pr. tdr. htk. Men hvad der i 1764 sikkert så ud som en god forretning for godset, skulle 25 år senere vise sig at have været en alvorlig fejludisposition. Hoveriet havde mindst fordoblet sin værdi i den mellemliggende tid, og hvor afløsning fandt sted, skete det nu med årsydelser på 5 rd. eller mere pr. tdr. htk. Forskellen kunne arvefæsterne på Bernstorff kapitalisere, og ejeren af godset måtte se til, mens hans arvefæstebønder omsatte deres jorder til høje priser og indkasserede betydelige gevinster.⁸

II.

Det skal fremhæves, at Lotte Jansen behandler kildematerialet samvittighedsfuldt og forsigtigt. Sommetider kan man næsten synes, hun er overforsigtig. Bl.a. diskuteres den »generelle pålidelighed« af hoveriregnskabsprotokollerne fra 1771-73 over 1/2 side (s. 23). Det er meget i en bog på 90 s., når man tager i betragtning, at netop disse protokoller er det eneste vidnesbyrd om hoveriets omfang fra denne tid, hvis »generelle pålidelighed« på forhånd må anses for at være uanfægtelig. Der kan også hist og her rejses mere konkrete

6. Egeskov har sandsynligvis ikke været noget særtilfælde. En række forhold taler for, at hoveribyrdens på adskillige, måske endda de fleste godser blev ca. fordoblet i disse 20 år. Jeg håber senere at kunne vende tilbage til spørgsmålet, som ikke her kan uddybes nærmere.

7. Sml. Fridlev Skrubbeltang, *M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-1797 = Bol og by*, 7. Kbh., 1973, s. 19.

8. Sml. Sigurd Jensen, *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*. Kbh., 1950, s. 29 f.

te indvendinger. Uheldigt er det således, at et betydeligt merforbrug af hovedage sommeren 1773, omend noget tøvende, bliver taget til indtægt for den i øvrigt veldokumenterede tese om hovedriets stigende tendens (s. 30f). Et blik på tallene, der stammer fra Struensee-forordningens korte levetid, viser, at merforbruget af arbejdskraft i forhold til de to foregående somre faldt på høhøsten. Da vejrforholdene denne sommer var helt umulige – vårsæden kom således først i jorden på Egeskov i juli (s. 25) – er det sikkert rimeligst at se merforbruget af arbejde som et resultat af de vanskelige bjergningsforhold uden sammenhæng med langtidstendensen i hoveriets omfang. Forfatteren synes her at handle efter devisen: dårlige tal er bedre end ingen tal, men det gælder netop omvendt, at dårlige tal er værre end ingen tal. Misvisende og forvirrende er det også, når det velafgrænsede småhoveri, som blev fastsat i hht. den foran nævnte 1773-forordning, sammenlignes med krav i generalhoverireglementet fra 1770 vedrørende et væsentlig større, men i øvrigt uklart afgrænset antal arbejdsfunktioner (s. 36f).

Det kan opfattes som en side af Lotte Jansens forsigtighed, at hun afstår fra ethvert forsøg på at placere forholdene på Egeskov i sammenhæng med de økonomiske og sociale udviklingslinier i landbruget og i samfundet som helhed. Men det medfører, at bogen bliver temmelig tung at læse, fordi oplysningerne så at sige hænger frit i luften. Desuden fortabes der en mulighed for på grundlag af et detailstudie at vinde ny indsigt i en vigtig side af dansk landbohistorie. Hvor forfatteren en sjælden gang vover sig frem med sammenfattende udsagn, bygger de vist nok kun i ringe grad på, hvad hun har fremdraget om Egeskov. Når det f.eks. om generalhoverireglementerne fra omkring 1770 hedder, at de tegnede et »dystert billede« af tilstanden på landets godser (s. 20), så ses det ikke, hvori det »dystre« skulle bestå, såfremt man holder sig til, hvad der blev fremlagt om Egeskov på de foregående si-

de. Derimod mærker man ligesom et ekko, der viser bagud gennem generationers historieskrivning til landboreformtidens polemiske litteratur. Det »dystre billede« er kun et litterært postulat.

Hoveriet steg – men hvorfor? Lotte Jansen siger, det hang sammen med, at bondejord blev inddraget under hovedgården, og at der blev foretaget nyopdykninger og intensiveringer af driften. Men der gøres hverken rede for den samfundsøkonomiske baggrund, eller for de godsøkonomiske overvejelser, der lå bag. Et andet væsentligt spørgsmål, som der også savnes svar på, er, hvordan det påvirkede bøndernes sociale og økonomiske stilling, at hoveriet steg så voldsomt, som tilfældet var.

Det tydeliggøres ikke, at driftsinvesteringerne og udvidelserne af det dyrkede areal på Egeskov såvel som andre steder var godsledelsens svar på den udfordring, der lå i de støtte prisstigninger på jord og landbrugsvarer, især efter 1750. Udbyttet skulle forøges for at kunne forrente den voksende kapital, som jord repræsenterede, og for at udnytte de stigende priser på landbrugsvarer. Og da landgilden lå fast helt frem til forordningen af 15.6.1972, var der ingen muligheder for godsejerne for at øge kontantudbyttet af fæstjorden, bortset fra, hvad der kunne tages over større indfæstninger. Resten af den nødvendige udbytteforøgelse måtte trækkes ud af hovedgårdsdriften, enten ved forøgelse af kornproduktionen eller ved stigende animalsk produktion. Begge dele krævede større arbejdsindsats, og her kunne godsejerne lade bønderne bidrage ved at pålægge dem øget hoveri.

Angående spørgsmålet om, hvorledes hoveriforøgelsen påvirkede bønderne, er der en lang og stort set uimodsagt tradition for at hævde, at de blev ødelagt, eller i det mindste alvorligt skadede af det øgede hoveri. Alle kender denne opfattelse fra skolebøgerne, hvor gårdmændene tit er blevet gjort til godssystemets martyrer, og vender man sig til historieskrivningen, finder man næsten overalt den samme tendens til at

male gårdmændenes stilling i mørke farver p.gr.a. det strenge hoveri.⁹

Heroverfor er der grund til at understrege, at man gang på gang ser, at bønderne fik nemmere ved at klare deres forpligtelser, efterhånden som det 18. årh. skred frem, uanset det øgede hoveri. Det gjaldt også Egeskov. Mens der i århundredets første halvdel var talrige restancer for landgilde og skat og flere eksempler på, at bønder måtte gå fra deres gårde i utide (s. 9), så blev det hen mod slutningen af århundredet anderledes. Gårdmændene havde rejst sig økonomisk, og sad gennemgående i velholdte gårde. Kun de færreste skyldte lidt landgilde (ss. 38–41). Det øgede hoveri betød altså næppe, som det ofte er

blevet sagt, en forstærket udbytning af bønderne i den forstand, at de blev dårligere stillet. Der er ikke tvivl om, at bønderne i 1770erne og 1780erne ydede mere hoveri end nogensinde, målt i absolutte størrelser (jf. ovf.). Men *relativt* ydede de næppe mere end tidligere, muligvis endda mindre, fordi de lige så vel som godsejerne tog ny jord under dyrkning, intensiverede driften, og indførte nye afgrøder.¹⁰ Det var desuden heller ikke forbeholdt godsejerne at nyde godt af de stigende priser på landbrugsvarer. Bønderne havde med andre ord mere at stå imod med, og derfor kunne de både forbedre deres stilling og samtidig tåle at yde et væsentligt større hoveri.¹¹ Godsejerklassens voksende rigdom

9. Dette gælder frem til den nyeste litteratur. Fridlev Skrubbeltrang taler om hoveriets »onde cirkel«, som holdt bønderne nede. *Anf. arb.*, se også ss. 7, 20. Ole Feldbæk taler om en »øget forsømmelse af bondegårdslandbruget« som en uundgåelig følge af øget hoveri. *Danmarks historie 1730–1814*. Kbh. 1974 (= Manuskript for Gyldendals Danmarkshistorie for universitetet), s. 38. Længst går vel Jens Vibæk, der taler om, »at det danske bondesamfund dengang [op under landboreformerne] var på vej til at blive et kapitalistisk slavesamfund« p.gr.a. det stigende hoveri. (Politikens) *Danmarks Historie*, 10, [1. udg.]. Kbh., 1964, s. 69. Sklavebørgernes billede af landboreformerne er behandlet af Claus Bjørn m.fl. i »Landboreformerne i den danske skoles historielæreboøger«, *Årbog for dansk skolehistorie*, 1974, 46–68.
10. Der findes talrige enkeltbelæg fra hele det 18. årh. for nyopdyrkninger på bondegårdsjorden, men ingen forsøg på en samlet behandling af emnet. For tiden 1682–ca. 1770 har C. Rise Hansen og Axel Steensberg for tre sjællandske landsbyer (Snekkerup, Hejninge og Grøfte) konstateret en tilvækst i det dyrkede areal på hhv. 8,9%, 13,2% og 24,7%. *Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske Landsbyer*. Kbh., 1951, s. 240. A. C. Teilmann til Nørholm mente i 1788, at bondegårdsmarkerne de sidste 30 år var blevet udvidet i samme forhold som hovedgårdsmarkerne. Det gav bondegårdsdriften en ekstra fordel, at hverken landgilden eller skatterne blev påvirket af, at der indtoges ny jord. Den eneste afgift som kunne pålignes nyopdyrket jord var hoveri. Rtk. 434.10. Skrivelse fra A. C. Teilmann (Rigsarkivet). Tidlige eksempler på indførelse af kobbeltbrug på bondegårdsjorden kendes fra mange godser. En række sjællandske eksempler, deraf adskillige fra 1770erne, er anført af Arne Hentze, »Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790–1840«, *Bol og by*, 8. Kbh., 1974, 58–133, ss. 68–75. Nye afgrøder, især kløver, findes meget tidligt på bondebrugene. 1760 gøres der således forsøg med kløver og lucerne på bøndergårdene under Vemmetofte. Chr. H. Brasch, *Vemmetoftes Historie*, 3. Kbh., 1863, s. 181. Fra Frederiksgave haves der fra 1777/78 og senere fra 1785 og 1788 eksempler på, at hovedgårdens forvalter købte rød- og hvidkløverfrø af bønderne. Aage Rasch, *Niels Ryberg 1725–1804*. Århus, 1964, s. 305. Der var åbenbart tilfælde, hvor bønderne var fuldt på højde med, eller måske endda forud for hovedgården m.h.t. forbedringer i landbruget. Forestillingerne om den sløve hoveribonde, der var uimodtagelig for forbedringer, og som hverken ville eller kunne forstå sit eget vel, er helt urimelige. I hvert fald i den kategoriske form, hvori de ofte er blevet fremsat.
11. Gårdbrugerens stilling udviklede sig i hovedtræk parallelt i det nordvesteuropæiske landbrugsområde i 1700-tallet. Der var store regionale forskelle, men som helhed gjaldt det, at hans stilling forbedredes, samtidig med at hans afgifter øgedes, målt i absolutte størrelser. Således betalte den engelske gårdbruger (»farmer«), der ikke ydede hoveri, en stadig stigende jordrente. I tidsrummet ca. 1770–ca. 1790, hvor hoveriet muligvis fordobledes her i landet, øgedes jordrenten i England 50–60%. J. D. Chambers & G. E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750–1880*. London, 1966, s. 167 og passim. Det skal bemærkes, at en fordobling af hoveriet (h) i Danmark ikke betød en fordobling af de samlede afgifter, da landgilden (1) må medregnes. (Afgiftsstigning ca. 1770–ca. 1790 = $\frac{h \cdot 1790}{1 + h \cdot 1770}$). En afgiftsstigning i Danmark på niveau med den engelske er det mest sandsynlige.

betød som helhed ikke en tilsvarende forarmelse af bønderne.

Det er hævet over enhver tvivl, at der altid var bønder, som blev bragt i vanskeligheder p.gr.a. hoveriet – også på Egeskov (s. 41). Især synes det her som andre steder at have knebet på en del mindre bøndergårde. Der stod man undertiden i det ubehagelige dilemma mellem enten at anskaffe sig flere redskaber, heste og folk af hensyn til hoveriarbejdet eller at undlade i og for sig nødvendige investeringer. I det første tilfælde kunne man komme til at stå med en kostbar overkapacitet. I det andet tilfælde ville man alt for ofte blive nødsaget til enten at forsømme bondegårdens drift eller at misbruge mennesker, dyr og redskaber.¹² Men som helhed må billedet af den stadig mere udmarvede og udbyttede hoveribonde afvises som urealistisk og vildledende. Hvis hoveriet nogensinde var en byrde, som for alvor truede bøndernes velfærd, var det snarere under lavkonjunkturen i første del af 1700-tallet, og her ikke mindst på de godser, hvor en energisk ledelse under indsats af gratis hoveriarbejds-kraft søgte at producere sig ud af krisen. Dette synes i øvrigt at have været tilfældet netop på Egeskov i 1730'erne og 1740'erne.¹³

For at få nogle vante forestillinger om hoveribonden på afstand, kan der også være grund til at fastholde, at hoveriet ikke var en personlig tjeneste, men en byrde der hvilede på bondegården. Som det er

kendt fra andre godser, og som Lotte Jansen påviser det for Egeskov (s. 39), var hoveriet set fra bøndernes synspunkt først og fremmest et spørgsmål om folkehold. På Egeskov ca. 1 fremmed medhjælp mere på årsbasis for en hoveriydende end for en hovfri gård (1786/87). Det var i det væsentlige tjenestefolk og husmænd, ikke bønderne selv, der gik på hovarbejde, og det var altså også dem, der i givet fald fik prygl og blev skidt behandlet. Da lønningerne for tjenestefolk og husmænd sidst i 1700-tallet i bedste fald var stabile i forhold til kornpriserne, samtidig med at produktiviteten var stigende, blev det sandsynligvis nemmere for bønderne at stille den person på årsbasis med de fornødne heste og redskaber, der efterhånden var det reelle indhold af hoveriet.

I det hele taget var det ikke gårdmændene, der måtte undgælde i hoveriets storhedstid, men de laveste klasser i landbosamfundet, husmænd uden jord og tjenestefolk, fordi disses indtægter i almindelighed næppe holdt takt med de stigende fødevarepriser. Det samme måtte især den jævne bybefolkning, fordi bytteforholdet mellem land og by ændredes til landbrugets fordel. Blandt landbosamfundets laveste og i byerne var situationen til gengæld ganske kritisk. Det kom glimtvis frem i dramatiske episoder som 1790'ernes uroligheder blandt kådnerne (husmændene) i Sønderjylland og tømmerstrejken i København 1794.¹⁴

12. Problemet berøres af C. D. Reventlow i hans betænkning om hoveriet af 11.2.1788, s.30 (under udgivelse).

13. Det er givetvis korrekt, når det flere gange, senest af Jens Holmgaard i nærværende tidsskrift, ovf. s. 40 f, er blevet gjort gældende, at den langvarige lavkonjunktur i 1700-tallets første halvdel var en afsætningskrise. For landbruget som helhed ville en produktionsstigning derfor have været uhensigtsmæssig. Men set fra det enkelte godskontor så forholdene anderledes ud. Eftersom ét gods aldrig alene kunne påvirke prisniveauet mærkbart ved at øge sin egenproduktion, kunne det give god mening at forsøge at producere sig ud af krisen, så længe salgsprisen blot var højere end produktionsomkostningerne. Dette synes også at være sket på en lang række godser.

14. Om forholdene i Sønderjylland, se Johan Hvidtfeldt, »Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutions-tiden«, *Sønderjydske Årbøger*, 1945, ss. 128–69. Tømmerstrejken er sidst behandlet af Jens Chr. Manniche i »Den københavnske tømmerstrejke 1794«, *Historie*, ny rk., X. 1972–74, ss. 525–61. Af generelle undersøgelser om levestandarden i Danmark i det 18. årh. findes kun Poul Thestrup, *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement*. Kbh., 1971. Thestrup sigter især på at udvikle metoder til at måle levestandarden, og har derfor næppe udtømt materialet. Holder man sig til de oplysninger, der gives om reallønsudviklingen i København 1730–1800, så synes arbejdsmændenes reallønninger at have været

Den lange strid om hoveriet i de sidste årtier af 1700-tallet havde mange forgreninger. En af dem var godsejerklassens dybtføjte uvilje mod alt, hvad der kunne opfattes som regereri, og heri lå formentlig den umiddelbare årsag til 1771-forordningens fald (jf. ovf.). Konflikten egentlige kerne lå dog nok et andet sted, nemlig deri, at godsbesidderne og gårdmændene var konkurrenter i spillet om den konjunkturgevinst, som kom landbruget til gode i det 18. årh.s sidste halvdel. Og her var der vel at mærke tale om et punkt, hvor godsejerne var i defensiven i den forstand, at de ville tabe, hvis hoveriet i overensstemmelse med bøndernes og visse regeringsembedsmænds ønske blev stabiliseret, uden at der blev stillet modydelser i udsigt, jf. det ovf. anførte eksempel fra Bernstorff. At godsejerne forstod dette kom frem på overbevisende måde så sent som i efteråret 1791, da de fleste herregårde, dog som nævnt ikke Egeskov, sad regeringens opfordring fra juni s.å. om at indgå frivillige hoveriforeninger overhørig. Modydelserne, som man ventede på, kom i 1792 og omfattede foruden en frigivelse af landgilden et temmelig omfattende sæt af bestemmelser, som gjorde det muligt at af-

hænde fæstegods til selveje på fordelagtige vilkår.

Nu, hvor der var tilvejebragt mulighed for at godsejerklassen ad andre veje end over hoveriet (og indfæstningen) kunne indkassere sin del af det øgede udbytte af bondejorden, overvandt den endelig sine betænkeligheder ved at indgå hoveriforeninger og hoveriafløsninger. Hvor det førhen var gået meget trægt med at få foreningerne i stand, begyndte de i løbet af 1792 at strømme ind til Rentekammeret. Da regeringen i 1795 nedsatte de hoverikommissioner, der var blevet bebudet i 1791, kunne den gøre det i forvisning om, at der ikke længere var nogen samlet godsejerfront mod en endelig fastlæggelse af hoveriet. Hovedparten af landets godsejere havde indgået forening, og det var derfor muligt at lægge nogenlunde hårdt ud over for en restgruppe, der også i standsfællernes øjne var blevet til hårde og genstridige folk, der ikke fortjente større sympati. Det passede sig ikke længere for en anstændig godsejer at kræve hoveri efter behov.¹⁵

Omsider kunne hoveriet stabiliseres, og den lange, besværlige vej mod dets afvikling og erstatning med husmænd og store

---

stabile, mans der for bygnings- og tekstilarbejdere skete et fald, som blev særlig mærkbart mod århundredets slutning, hvor fødevarerpriserne nåede hidtil ukendte højder (ss. 98–102). Thestrup antyder som forklaring på den uens lønudvikling, at der for bygningsarbejderne var en margin at give af, før man nåede sultegrænsen (»the verge of starvation«) (s. 122). Dette var altså ikke tilfældet for almindelige arbejdere. Levestandarden i reformperioden for husmænd uden jord og tjenestefolk på landet er omtalt af V. Falbe Hansen i *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne*, I. Kbh., 1889 (repro. 1975), ss. 135–45. Parallelt med at de jordløse husmænd og tjenestefolkene sakkede agter ud materielt, blev de også på andre måder ladt i stikken. Det kan nævnes, at da gårdmændene og deres hustruer ved foro. af 25.3.1791 blev fritaget for at være underkastet husstraf (dvs. prygl, givet af godsejeren eller dennes befuldmægtigede) under hovarbejdet, gjaldt denne bestemmelse ikke gårdmændenes tjenestefolk. Vist nok på samme tid begyndte gårdmændene at holde sig for sig selv og leve deres liv adskilt fra tyendet. Grunden til den ringeagt for tjenestefolk, der har været så karakteristisk for gårdmandsstanden, og som man har kunnet finde rester af endnu i 2. halvdel af indeværende århundrede, blev antagelig lagt i disse år. Der findes talrige enkeltiagttagelser om forholdene på landet omkring 1800 blandt småfolk. Den kendte engelske befolkningsteoretiker Thomas Malthus noterede sig således på sin skandinaviske rejse 1799, at »the cottages [Mellem Ringsted og Roskilde, altså i et område med mange jordløse husmænd] were very poor built, chiefly of mud, & some tumbling down«. *The Travel Diaries of Thomas Robert Malthus* (udg. af Patricia James). Cambr., 1966, s. 52. Fra Ho i nærheden af Esbjerg berettes om, hvorledes høje kornpriser skabte meget trange tider i 1790erne for en lille husmand med et par køer og en (fast) indtægt som tømrer. *En dansk bondeskippers historie. Søren N. Raschs optegnelser*. Ved H. K. Kristensen. Ribe, 1977, s. 29.

15. Jf. godsejeren M. H. Løvenskiolds sarkastiske bemærkninger om nogle af sine kolleger. Fridlev Skrubbeltang, *anf. arb.*, ss. 32–35 og passim.

folkehøld på godserne begynde. På de steder, hvor man beholdt bøndergodset, skete omlægningen fra hoveridrift efterhånden som landgildeforhøjelserne slog igennem, og efterhånden som man iøvrigt fandt det belejlige ud fra driftsøkonomiske overvejelser og omstændighederne som helhed. Derfor kunne det sine steder trække ud, før hoveriet forsvandt. På Egeskov havde man således endnu i 1866 hovbønder, dog kun tre, og de var de sidste i Svendborg amt. Det afgørende skifte væk fra hoveridrift var sket i 1840'erne, som det kan følges i de to sidste kapitler af Lotte Jansens bog. På de godser, hvor bøndergårdene blev frasolgt, var der ingen tilsvarende overgangsperiode. Selvejergårde ydede normalt ikke hoveri, og såfremt hovedgårdsmarkerne ikke udparcelleredes, måtte herregården straks bemandedes med lejet arbejdskraft.¹⁶

Kunne man end ønske, at Lotte Jansen lidt mere dristigt havde udnyttet den betydelige indsigt i ældre danske godsforhold, som hun demonstrerer både her og i »De fynske godsarkiver« (1975, anm. i nærværende tidsskrift, bd. XXVI. 1975–76, ss. 411–13), så bør det ikke overskygge, at hun med sin bog om hoveriet på Egeskov har

udført et banebrydende arbejde i den forstand, at hun har gjort, hvad ingen før har forsøgt og vel knap nok regnet for muligt, nemlig skrevet en hoverihistorie for et stort gods. Man må håbe, at hendes arbejde vil danne skole og få mange efterfølgere, som ved at behandle andre godser på Fyn og i de øvrige landsdele vil gøre det muligt at stykke et billede sammen af gårdmændenes hoveri i Danmark. De vil kunne udnytte Lotte Jansens erfaringer og undgå nogle af hendes fejl. Det er deri efterfølgernes privilegium består.

Birgitte Rørbye: Overvejelser omkring to etnologiske hovedværker

På forlaget LiberLäromedel i Lund er der inden for det sidste år udkommet to væsentlige bøger skrevet af etnologer med tilknytning til folkelivsinstitutet i Lund. De repræsenterer to forskellige typer kulturforskning, den ene er en lærebog skrevet af fagets professor, Nils-Arvid Bringéus, den anden en doktorafhandling af Jonas Frykman.¹ Alligevel sigter de mod det samme for de er ikke alene skrevet for fagligt kyndige folk, men også for alle de

---

16. Landgildeforhøjelsen slog først igennem efterhånden som der kom nye fæstere, og i reglen var den ikke mærkbar før efter århundredeskiftet. J. Wedell-Neergaard, *Svenstrup. Et sjællandsk Gods' Historie*. Kbh., 1921, s. 122. For Stampenborg kan landgildeforhøjelsernes langsomme gennemtrængning følges i detaljer i M. C. P. Repholtz, *Beskrivelse over Baroniet Stampenborg*. Kbh., 1820, ss. 74–146. Endnu i 1819, snart 30 år efter landgildens frigivelse, var forhøjelserne ikke slået igennem overalt, idet der stadig sad adskillige »gamle fæstere«, hvis landgilde var fastlagt efter den tidligere, uforanderlige norm. Det kan konstateres, at landgildeforhøjelserne, som blev pålagt de nye fæstere, ikke alene var meget betydelige, men også meget varierende. Det nye system gjorde det i højere grad end det gamle muligt at tage hensyn til den enkelte gårds ydeevne. Hvor bøndergodset blev solgt til selveje, kunne de i hoveriet bundne værdier straks frigøres og forvandles til flydende kapital. Det er blevet hævdet, at bortsalget af fæstegods til selveje var udtryk for en godsejerprotest mod, at hoveriet forlangtes fastsat (Sigurd Jensen, *anf. arb.*, s. 34. Se også Jens Holmgaard, »En jysk godsslagnings«, *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang*. Kbh., 1970, 129–41). Forholdet var dog ganske sikkert det omvendte. Hvis der ikke med bestemmelserne om selvejsalg – og frigivelsen af landgilden – var blevet skabt tilfredsstillende alternativer til øget hoveri, ville kravet om hoveriforeninger ikke have kunnet omsættes til praktisk politik. Hoverisagen ville igen være strandet, som det før var sket. Det kan tilføjes, at salg af fæstegods til selveje var en god forretning, antagelig en af de korteste veje til store formuer i disse år. Sml. Jens Holmgaard, *anf. arb.*

1. Nils-Arvid Bringéus: Mäniskan som kulturvarelse. En introduktion til etnologin. LiberLäromedel. Lund. 1976. 181 sider. Ill. Sv. kr. 40.

Jonas Frykman: Horan i bondesamhället. Liber Läromedel. Lund. 1977. 237 sider. Ill. Sv. kr. 28.